

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

КАРОЄВА Тетяна Робертівна

УДК 94(477):002.2 «18/19»

**РОЗВИТОК КНИЖКОВОЇ КУЛЬТУРИ
ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри філософії, соціально-політичних
дисциплін та етнології.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
МОРДВІНЦЕВ В'ячеслав Михайлович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри історії Росії;

доктор історичних наук, професор
ПОСОХОВ Сергій Іванович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
декан історичного факультету,
завідувач кафедри історіографії,
джерелознавства та археології;

доктор історичних наук, професор
ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович,
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
професор кафедри історії України.

Захист відбудеться 25 березня 2016 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий 22 лютого 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В умовах модернізації українського бездержавного суспільства чимале значення мав культурний чинник, який об'єднував спільноту, формуючи єдиний інформаційний простір. На певному етапі, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., саме книга перебрала на себе посередництво у накопиченні та передачі інформації, яка через істотно зрослий обсяг, складність та багатоаспектність уже не могла транслюватися в суто усній традиції, й читання набуло ролі основної соціальної технології її засвоєння. Хоча усталеною є думка про те, що у суспільстві з низьким рівнем письменності населення книжкова культура відігравала незначну роль у його розвитку, але мало хто замислюється, як за таких умов формувалася громадська думка, поширювалися і засвоювалися панівні ідеї.

Вибухове прискорення перемін, культурний шок, що виникав у зіткненні з новими реаліями, цінностями і моделями поведінки, змінювали звичну картину життєвого простору краян, вимагали творчої інтерпретації повсякденності. Позитивна адаптація до нової соціокультурної системи залежала від високої якості культурного капіталу, який пришвидшено накопичувався завдяки книгам. Тому книжкова культура стала показником трансформації, засвідчуючи наскільки масово, глибоко та комплексно населення було втягнуте у модернізацію суспільного життя.

Українські терени, що входили до складу Російської імперії, закономірно потрапляли під вплив російської імперської моделі модернізації, яку доволі часто визначають як «наздоганяючу». Специфічною її особливістю було головування державних інститутів. За таких умов культурним інституціям та процесам відводилася підвладна роль інструмента творення міцної держави, і книжкова культура також розглядалася як складова цього інструментарію. Хоча держава намагалася контролювати та використовувати її в своїх цілях, проте вся книжкова справа була передана приватній та громадській ініціативі. Тобто розвиток книжкової культури можна розглядати як результат прояву «модернізаційної ініціативи знизу», або органічної модернізації. З цієї точки зору розвиток книжкової культури простіше синхронізувати з подібними процесами у західній цивілізації в цілому.

Таким чином, актуальність наукового пошуку обумовлена необхідністю вивчення книжкової культури як одного з показників і чинників органічної модернізації на бездержавних українських теренах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконувалася у рамках наукової проблеми кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського «Поділля в контексті історії України». Аналіз книжкових історико-культурних колекцій та опис кожної книжкової пам'ятки відділу рідкісних і цінних видань Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва є складовою роботи над Державним реєстром «Книжкові пам'ятки України».

Метою роботи є висвітлення обширу і глибини впливу книжкової культури на модернізацію суспільства в українських губерній другої половини XIX – початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- розкрити теоретичний і прикладний аспекти використання поняття «книжкова культура» для з'ясування соціальних реалій, зосередитися на його епістемологічних можливостях;
- визначити стан наукової розробки проблеми у теоретичній площині, а також у конкретних історичних та історико-книгознавчих працях на загальноукраїнському та регіональному рівнях;
- виявити, проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази. На основі джерелознавчої критики обґрунтувати важливість використання речових джерел – книг, що були у використанні краян досліджуваного періоду;
- обґрунтувати трансдисциплінарний характер дослідження, визначити комплекс методологічних підходів і розробити ефективну методику студіювання проблеми;
- уточнити нормативне (у розрізі регламентації) поле існування книжкової культури;
- висвітлити нормативно-правовий контекст книжкового життя на губерньському рівні;
- простежити динаміку рівня писемності місцевого населення як фактора, що визначає потенційну читацьку аудиторію, та з'ясувати розміри активної її частини, здатної самостійно формувати і розвивати власну книжкову культуру;
- дослідити забезпеченість губернії профільними закладами, здатними задовольняти інформаційні потреби місцевого населення;
- вивчити доробок губерньського співтовариства у розвитку книжності;
- проаналізувати книжкову культуру краян як її носіїв за етносоціокультурним і гендерно-віковим параметрами.

Об'єктом дослідження є модернізація суспільства в українських губерніях.

Предметом вивчення є динаміка книжкової культури населення в усьому розмаїтті її канонів як фактор модернізації.

Хронологічні межі. Відправною (нижньою) межею дослідження є друга половина 1850-х років, коли суспільство очікувало на ліберальні реформи, зокрема й щодо книжкової сфери. Верхньою межею є лютий 1917 р., час краху імперського сценарію модернізації.

Територіальні межі дослідження. Визначені завдання з'ясовуються на прикладі Подільської губернії, бо її можна вважати своєрідним маркером граничного рівня книжкової культури в українських губерніях. Цей край характеризувався явно слабким рівнем модернізації суспільства, зумовленим деякими особливостями його розвитку: аграрне суспільство, слабка індустріалізація та урбанізація, пізні запровадження земського самоврядування, найнижчий рівень писемності населення серед українських губерній

Російської імперії, пересічна типовість (звичайність) інтелектуального та культурного життя тощо.

Методологія дослідження. У роботі під модернізацією розуміється трансформація традиційного суспільства (з притаманним йому усним способом передачі інформації) у модерне, де визначальним каналом комунікації стає письмове слово, у досліджуваній період – у вигляді книги. Відповідно, книжкова культура населення стає важливим показником і чинником модернізації.

Прагнення вивчати цю проблему спонукає до поєднання кількох методологічних підходів.

Характер поняття «книжкова культура» диктує необхідність організації трансдисциплінарного дослідження, оскільки в історичній дисциплінарній матриці треба одночасно розглянути не тільки історико-книгознавчі, бібліотекознавчі, бібліографознавчі, бібліополістичні, ідиціологічні, читачезнавчі, а й економічні, соціологічні, політичні, психологічні аспекти теми. Це зумовило комплексний характер методики, в якій закономірно поєднано загальнонаукові, спеціальні історичні, книгознавчі та бібліографічні методи.

Культурологічна природа базового поняття «книжкова культура» зумовила застосування історико-антропологічного підходу, що дозволило розглянути краян як творців та носіїв цієї культури.

Стан розвитку конкретно-історичного вивчення книжкової культури населення українських губерній змусив звернутися до регіонального рівня опрацювання проблеми.

Наукова новизна роботи зумовлена самою постановкою і розробкою історичної проблеми, що до цього часу не була виокремлена як предмет спеціального наукового дослідження. У дисертації проаналізовано один з найвагоміших аспектів культурної модернізації суспільства – книжкову культуру, а також обґрунтовано можливості вивчення її змістового наповнення через творців і носіїв. Окреслено місце книжкової культури в соціальній і політичній історії, зокрема її вплив на активізацію модернізації в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що проявилось в реструктуризації соціальної сфери, формуванні національних, політичних, громадських і культурних рухів.

Доведено важливість використання культурологічного і книгознавчого підходів до студіювання соціальної та політичної історії. Обґрунтовано трансдисциплінарний характер аналізу, здатного дати відповіді на питання, що виходять за межі однієї або двох суміжних наук. Вироблено і практично апробовано комплексну методику дослідження. Доведено значущість використання речових джерел – книг, що були у використанні краян у досліджуваній період.

Здійснено конкретно-історичні розвідки у різних площинах: історії та соціології читання різних соціальних груп за етносоціокультурним та гендерно-віковим параметрами; книгознавчій (комплексний аналіз книжкового масиву, що був у використанні місцевого населення, вивчення виявлених провенієнцій);

бібліополістичній (характеристика книготорговельної інфраструктури регіону та змісту роботи); бібліотекознавчій (аналіз бібліотечної мережі та основних показників бібліотечної роботи). Введено до наукового обігу новий фактографічний матеріал щодо книжкової культури регіону.

На початку ХХІ ст. усталилася думка, що книга, не зважаючи на її матеріальний (паперовий чи електронний) вигляд, залишається важливим каналом передачі соціокультурного досвіду. Тому **практичним значенням** отриманих результатів є можливість їхньої екстраполяції у практику сучасного перехідного етапу розвитку українського суспільства, що є особливо важливим на тлі кризи культурної свідомості в країні, коли ідеологія радянської книжності втратила свої позиції, а нова ще не сформувалася.

Положення і висновки роботи є перспективними для продукування ідей в області інтелектуальної історії, історії уявлень, історії повсякденності, мікроісторії, просопографічних і біографічних студій.

Робота збагачує практику міждисциплінарних та трансдисциплінарних наукових студій, використання термінології суміжних дисциплін. Її результати можуть бути задіяними у викладанні навчальних курсів історичних і книгознавчих спеціальностей у вищих навчальних закладах. Виявлені книжкові історико-культурні колекції та книжкові пам'ятки увійдуть до Державного реєстру «Книжкові пам'ятки України». Зібрана фактографічна база є корисною для практичної діяльності бібліотекарів, музейних і архівних працівників, а також бібліофілів.

Особистий внесок здобувача. Всі результати отримані особисто шляхом виявлення та наукової обробки історичних джерел, самостійно обраної методики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи пройшли оприлюднення у формі доповідей і виступів на:

- міжнародних наукових конференціях: «Краєзнавство в системі розвитку духовності і культури регіону» (Вінниця, 2008), «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009), «Бібліофільство та особисті зібрання» (Москва, 2011), «Етнологія як наука: традиції та сучасність» (Тирново, 2011), «Чертковські читання» (Москва, 2012), «Україна і Польща: історичне сусідство» (Вінниця, 2012), «Знаки питання в історії України (Ніжин, 2014), «Рум'янцевські читання – 2014» (Москва, 2014), «Історія релігій в Україні» (Львів, 2015);

- всеукраїнських наукових конференціях: «Воєнна історія Поділля та Буковини» (Кам'янець-Поділ., 2009), «Хмельниччина в контексті історії України» (Хмельницький, 2012), «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять» (Київ, 2012), «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України» (Київ, 2013), «"Колективна біографія" як форма інтелектуального портрета українського суспільства» (Дев'ять біографічних читання, присвячені пам'яті засновника Інституту біографічних досліджень НБУВ В.С. Чишка) (Київ, 2013), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпропетровськ, 2013), а також на ХХ – ХХV конференціях «Вінниччина: минуле та сьогодення» (Вінниця, 2005, 2007, 2009,

2011, 2013), VI Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 2013), 10-му Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2014).

Проміжні результати роботи обговорювалися також на щорічних звітних конференціях викладачів і студентів Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2007-2014) та круглих столів «Освіта, наука і культура на Поділлі» в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2007, 2008, 2014).

Авторка також є організатором оприлюднення профільних досліджень на базі Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. К.А. Тімірязєва, де за її редагування щороку друкується альманах «Подільський книжник» (7 вип., 2009-2015).

Публікації. Основні результати роботи викладені в монографії (29,5 друк. арк.), 21 статті у фахових виданнях, 5 – у збірниках, включених до міжнародних наукометричних баз даних, та виданнях іноземних держав. Ще 22 статті додатково висвітлюють зміст дисертації.

Структура дисертації обумовлена метою та завданнями дисертації. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (основний текст – 398 с.), списку використаних джерел та літератури (1002 позиції), додатків (42 с.). Загальний обсяг дисертації – 539 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми, її актуальність і зв'язок з науковими програмами, визначено мету і завдання, об'єкт, предмет, територіальні та хронологічні межі, методологічну основу, наукову новизну дисертації, практичне значення отриманих результатів, наведено дані про апробацію і структуру дослідження.

У першому розділі **«Книжкова культура в теоретико-методологічному, історіографічному та джерелознавчому висвітленні»** проаналізовано наукову літературу, охарактеризовано теоретико-методологічні засади дослідження та його джерельну базу.

Обґрунтуванню поняття «книжкова культура» як базового присвячений підрозділ 1.1. *«Поняття “книжкова культура”: теоретичний та прикладний аспекти в дослідженні»*.

Існує чимало теорій, автори яких висвітлюють культурну детермінанту модернізації людського суспільства. В історичній ретроспективі вони (М. Мак-Люен, Б. Андерсон, М. Грох, А. Гестінгс) тривалий час аналізували роль друку/книги у модернізації, тобто головну увагу приділяли вивченню ролі технології або матеріального об'єкта, який виникає у результаті застосування цієї технології. Втім поза їхньою увагою залишалися такі питання, як загальний обсяг аудиторії, охопленої книжковою комунікацією, зміст книжкових інтересів цієї аудиторії, вплив цього змісту на історичні події. Схожими питаннями переймалися історики, які студіювали конкретні події або явища. Причому у контексті національних історіографічних традицій напрями

досліджень формувалися по-різному. У Франції, наприклад, це «історія читання», яким здебільшого займаються представники четвертого покоління школи «Анналів» (Р. Шарт'є, Д. Рош), а також близький до них американець Р. Дарнтон. Вони відмовилися від розуміння читання як незмінної антропологічної величини, намагаються визначити специфічні особливості, які вирізняють різні читацькі середовища. Вивчаючи конкретні історичні події, ці науковці прагнули з'ясувати, які саме книги, яким чином і як вплинули на громадську думку суспільства та світоглядні уявлення лідерів. В англomовному світі активно розвивається такий напрям, як «соціологія текстів» (засновник новозеландець Д.-Ф. Мак-Кензі), де, крім власне змісту видання, враховується його зовнішній вигляд, поліграфічне виконання, спосіб поширення. У німецькій практиці розвідки з книговидавання та книжкової торгівлі визначають значною мірою погляд на історію книги та читання. Вітчизняній традиції притаманна зосередженість навколо книжкової справи, що веде до аналізу лише діяльності із забезпечення доступу населення до книги, проте вузькі дисциплінарні поля наук книгознавчого циклу (історії книг, ідиціології, бібліополістики, бібліотекознавства, бібліографознавства, читачезнавства), зумовлені предметом вивчення, часто залишають людину на маргінесі студіювання.

Для виправлення такої ситуації й адекватної інтерпретації на базі історичної книгознавчих дисциплінарних матриць, на перетині з економічною, політичною, соціологічною, правознавчою, психологічною тощо, було запропоновано використання поняття «книжкова культура», яке, не будучи системоутворюючим поняттям жодної з наук книгознавчого циклу, дає можливість об'єднати їх в ціле і репрезентувати людину як творця та носія цієї культури.

Існує низка визначень поняття «книжкова культура». У даній роботі за базове обрано формулювання, запропоноване В.І. Васильєвим. Під історією книжкової культури тут розуміється: а) історія культури книги (видавничої культури, мистецтва книги, друкарського та палітурного мистецтва); б) історія культури поширення книги у суспільстві (рівень організації книжкової торгівлі, збереження та використання книг у бібліотеках і приватних книжкових зібраннях, розвиток системи бібліографічної інформації, бібліофільство); в) історія, соціологія та культура читання (формування читацьких інтересів, придбання книг, процес читання та засвоєння культурної спадщини). Магістральною є ідея про те, що книжкова культура – це система функціонування Книги у соціальному просторі та часі, тобто головними компонентами її вивчення має бути генеза теоретико-методологічного знання, книжковий репертуар, соціальні інститути створення та поширення книги (друкарні, книговидавничі, книготорговельні, бібліотечні та бібліографічні організації), а також суб'єкти виробництва, поширення та використання книги.

Розглядаючи розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства можна виокремити такі аспекти студіювання:

- соціальний. Суб'єкти книжкової культури можуть бути й її творцями, й її носіями, а частіше виступати одночасно в обох іпостасях, причому їхні амплуа вражають розмаїттям. Крім читача, це може бути автор, видавець, друкар,

редактор, коректор, художник (дизайнер), книгар, букініст, бібліотекар, бібліограф, бібліофіл, бібліоман, критик, учений тощо. На специфіку їхнього занурення у книжкову культуру можуть впливати їхні соціальні, етноконфесійні, статеві, гендерні особливості, які можуть змінюватися у часі на тлі економічного та політичного контексту;

- духовний. Здатність змісту книги та книжкового масиву впливати на суспільство та напрями його розвитку. І тут має значення тематико-типологічна, мовна структура кола читання та його інтенсивність, культура техніки читання (знання, вміння, навички орієнтування у книжковому потоці та у структурі книги, сприйняття прочитаного; раціональні способи роботи з текстом швидкість читання, використання технічних прийомів закріплення прочитаного);

- матеріальний, або технічний. По суті, це книжкова справа, тобто система взаємодіючих галузей культури та економіки, пов'язаних з виробництвом (видавнича справа, книгодрукування) та поширенням книг (книжкова торгівля, бібліотечна справа).

У західній традиції існує практика використання понять «друкована культура» та «книга та друкована культура», які не можуть адекватно відобразити історичні реалії Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли пресова комунікація ще не набула самостійності як масова соціальна комунікація і реалізовувалася у контексті книжкової, використовуючи її стратегії та практики поширення. «Книжкову культуру» обрано базовим поняттям завдяки: а) його універсальності, що уможливило аналіз концепту «книга» поза її матеріальною реалізацією (рукописною, друкованою чи електронною); б) пануванню книжкової комунікації (крім усної); в) можливості здійснення трансдисциплінарного дослідження, здатного дати відповіді на питання, які виходять за межі однієї чи двох наукових дисциплін; г) реальній перспективі розглянути діяльність творців та носіїв книжкової культури; г) інформаційному потенціалу наявної джерельної бази.

Книжкова культура є об'єктом і суб'єктом соціокультурного досвіду суспільства. Вона сама змінюється під впливом модернізаційних процесів, і водночас впливає на них. Найяскравіше це проявляється щодо таких субпроцесів, як індустріалізація, урбанізація, зростання соціальної мобільності, політизація, масовізація культури, поширення письменності та освіти, диференціація та професіоналізація населення тощо.

У підрозділі 1.2. «*Стан наукової розробки проблеми*» зазначається, що тривалий час у полі зору істориків знаходилися політичний, економічний та соціальний аспекти капіталістичної модернізації суспільства в українських губерніях. Культурна її складова залишається досі малодослідженою. У підрозділі докладно аналізуються досягнення вчених щодо вивчення книжкової сфери на підросійських українських теренах, характеризується наукове студіювання подільського краю.

Українські історики, як і зарубіжні колеги, чимало уваги приділяють модернізаційним процесам, проте культурні складові залишаються на маргінесі їхніх студій. Щодо досліджуваної тематики науковці зосередилися на ролі

друку у формуванні української нації (Я.Й. Грицак, Г.В. Касьянов, В.В. Кравченко, С.М. Плохій, Р. Шпорлюк). Втім Г.В. Касьянов, не зупиняючись докладно на механізмі, наголошує також на ролі книги та друку у формуванні масової культури. І.Б. Гирич окреслює книжковий репертуар, який формував національну свідомість діячів українського руху Наддніпрянщини. Продуктивно працюють історики-аграрники (О.В. Михайлюк, Ю.П. Присяжнюк), які, розглядаючи канали модернізації українського селянства другої половини ХІХ – початку ХХ ст., пишуть про читання як один з шляхів отримання інноваційного досвіду. Фахівці з політичної історії не оминають проблему агітаційно-пропагандистської літератури у поширенні політичних ідей, але треба констатувати, що й досі найкраще висвітленим залишається друк та поширення марксистської книжкової продукції (Є.П. Демченко).

Склалася традиція розглядати цензуру (у працях О.Ю. Кирієнка, В.Е. Савчинського, О.П. Сарнацького, В.В. Юрченко) як засобу впливу на громадську думку та контролю за інформацією, що надходить у суспільство, свого роду інформаційний фільтр, проте залишається маловивченою регламентація книжкової культури з боку держави та громадськості. Не приділяється належна увага економічним та соціальним умовам доступу до книги, що є важливим для оцінки масштабу впливу зростаючої книжкової культури.

Трансдисциплінарний характер роботи для розв'язання поставлених завдань дозволяє використати науковий доробок вітчизняних книгознавців. Історичне книгознавство, яке охоплює власне історію книги та історичні сюжети едіціології, бібліополістики, бібліотекознавства, бібліографознавства, читачезнавства, вже має чималі теоретичні та прикладні досягнення, тому їх інтерпретація в модернізаційній парадигмі на базі історичної дисциплінарної матриці допомагає здійснити ревізію деяких усталених позицій, можливо, не заперечуючи загальних положень, уточнити їхні межі, порядок, взаємозалежність, зумовленість та ймовірні наслідки.

Втім у спробі проаналізувати роль книжкової культури у модернізації українського суспільства наражаємося на серйозну проблему. Активно вивчаючи події та явища другої половини ХІХ – початку ХХ ст., сучасні вчені книгознавчих наук (Л.А. Дубровіна, Я.Д. Ісаєвич, Н.Е. Кунанець, В.І. Лутовинова, М.М. Люзняк, М.А. Низовий, Т.В. Новальська, О.С. Онищенко, М.С. Тимошик, Н.І. Черниш тощо), як правило, не втілюють свої досягнення в фундаментальні узагальнюючі праці щодо цього періоду. Найчастіше зібраний матеріал стає складовою загального історичного студювання книжкової культури України, ґрунтовних монографій значно ширшого хронологічного охоплення. Тому для екстраполяції в історичній матриці нам бракує узагальнених фактографічних та статистичних книгознавчих даних. Наприклад, досі відсутня статистика книговидавничої, книготорговельної, бібліотечної мереж на українських теренах, не складена бібліографія національного книговидавничого репертуару.

Книжкова справа Російської імперії знаходиться також у центрі уваги дослідників різних країн (Росії, Польщі, Ізраїлю, США), але вони розглядають або загальні тенденції, або книжкову культуру «своїх» етнічних спільнот, і не

зупиняються спеціально на локальних особливостях, частіше використовують місцевий матеріал для ілюстрування загальноросійських подій.

Найявний історіографічний доробок вчених не достатній навіть для фактологічного студіювання книжкової культури населення українських теренів в історико-книгознавчому контексті, уже не кажучи про можливу інтерпретацію матеріалу в історико-соціальних чи історико-культурних студіях. Заповнення існуючих історико-книгознавчих фактографічних лакун вимагає тривалих зусиль науковців усієї країни, тому логічним було рішення розглянути вплив книжкової культури на модернізацію суспільства в українських губерніях на прикладі окремо взятого регіону. Масштаби історико-регіональних студій значно полегшують доопрацювання окремих проблемних питань.

Історіографічна спадщина щодо книжкової культури подільського регіону представлена переважно фактографічними працями О.Б. Айвазян, Т.І. Бульби, О.М. Завальнюка, Т.Р. Кароєвої, О.Б. Комарницького, В.С. Лозового, В.С. Прокопчука, Ю.А. Хоптяра й охоплює відтворення місцевого книговидавничого репертуару, історію окремих бібліотек і приватних книжкових зібрань, а також окреслює персональний внесок подільських діячів у її розвиток. Запропонований у даній роботі трансдисциплінарний підхід дозволяє об'єднати зібраний дослідниками різних наукових дисциплін регіональний матеріал, розглянути його у докладнішому масштабі, оцінюючи як складову цілого – суспільства в українських губерніях.

У підрозділі 1.3. *«Джерельна база наукового студіювання»* подається характеристика основних типів джерел: писемних та речових. Неопубліковані та опубліковані писемні джерельні комплекси для зручності аналізу були об'єднані у такі основні групи: а) законодавчі акти щодо функціонування книжкової справи в Російській імперії досліджуваного періоду; б) матеріали діловодства організацій, що діяли у книжковій галузі (організаційна, розпорядча, планова, контрольна, звітна та облікова документація, протоколи та стенограми (бібліотечних і педагогічних рад, місцевих органів самоврядування, громадських організацій), поточне листування); в) статистичні джерела; г) довідкові видання інформаційного характеру (путівники, букіністичні та антикварні довідники); ґ) бібліографічні посібники та каталоги бібліотек і приватних книжкових зібрань; д) матеріали тогочасної періодичної преси: інформативні (звіти, повідомлення, репортажі, бібліографічні огляди, реклама), аналітичні (статті, кореспонденції, рецензії) та художньо-публіцистичні (нариси, замітки); е) джерела особового походження, насамперед, мемуари, а також щоденники та епістолярні матеріали.

Основний масив неопублікованої профільної інформації зберігається у Державних архівах Вінницької та Хмельницької (далі, відповідно – ДАВіО та ДАХМО) областей. Тут переглянуто та використано значне число фондів (ДАВіО – 27 фондів, ДАХМО – 21 фонд) різних подільських установ та організацій (місцевих органів державного управління, суду та поліції, єпархіальних органів управління, міських та земських органів місцевого самоврядування, громадських організацій, навчальних закладів), але стосовно

лише вузького аспекту їхньої діяльності, пов'язаної з книжковою сферою. Частина дублюючих відомостей, які згідно з практикою внутрішнього діловодства відправлялися по відомчій адміністративній вертикалі, можна зустріти у Центральному державному історичному архіві у Києві (далі – ЦДАК), але їхнє значне розпорошення по фондах та численні лакуни у збережених матеріалах зробили не продуктивною архівно-пошукову роботу у цьому архіві. Тому з фонду 442 та фонду 301 ЦДАК залучено документи лише про ті події, яких не виявлено в обласних сховищах. Вивчення документів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського дало унікальний і виключно інформативний матеріал для аналізу родових бібліотек, яких сьогодні у первинному вигляді уже не існує.

Неопубліковані та опубліковані писемні джерела взаємодоповнювали один одного. За можливості, коли документи, особливо діловодного характеру, існували в різному графічному відображенні, перевага надавалася використанню опублікованих як джерелам, що пройшли перевірку і від початку призначалися для критики широкого загалу.

Специфіка предмету дослідження зумовила використання книг як речових джерел. Йдеться про примірники видань, що побутували на теренах Подільської губернії другої половини XIX – початку XX ст. і зберігаються сьогодні у фондах Вінницької та Хмельницької обласних універсальних наукових бібліотек, Державного архіву Вінницької області, Вінницького та Хмельницького обласних краєзнавчих музеях, бібліотеках Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Цей книжковий масив (понад 55 тис. томів) опрацьовано як сукупність окремих книжкових історико-культурних фондів, що колись входили до складу бібліотек та книгозбірень, які існували на теренах подільського краю. Всього розглянуто понад 80 збірок, що походять з бібліотек організацій і закладів, 13 родових бібліотек, понад 230 – особистих. Ця група джерел має комплексний характер, адже тут предметом аналізу виступає матеріально-технічна, інформаційна та мистецька складові книги. Вивчається матеріальна реалізація видання (формат, шрифт, дизайн, палітурка), візуальна інформація (штампи, екслібриси, суперекслібриси), письмові повідомлення (інскрипти, власницькі написи, топографічні ярлики, маргіналії тощо), враховується тематика видань та їхнє типологічне призначення. Книга в її історичному розвитку, посідаючи певне місце в системі культурного життя свого часу, відображає також ті історичні умови, що її породили. Різні типи і види книг, що обертаються у певний час, створюють сукупне коло громадського читання, своєрідний книжковий репертуар певної історичної епохи. Студіювання цього книжкового масиву дає мовні, географічні, хронологічні, тематико-типологічні, мистецькі, фінансові, виробничі характеристики періоду та регіону. Глибокий комплексний аналіз матеріалу доповнив доступні писемні матеріали, а іноді значно більше розповів про книжкову культуру її споживачів.

Варто зауважити, що комплекс виявлених джерел не дозволив охарактеризувати книжкову культуру таких соціальних груп, як робітники та військові, а також таких етнічних спільнот, як вірменська, німецька та чеська, які хоч і проживали компактно, але на жаль практично не залишили матеріалів про свою книжкову культуру.

Останній підрозділ 1.4. «*Методологія та методична основа дослідження*» розкриває науковий інструментарій дисертантки.

Специфіка поставлених завдань, характер базового поняття продиктували кілька методологічних рішень щодо виконання дисертаційної роботи. Насамперед, це стосується організації трансдисциплінарного наукового пошуку. Поняття «книжкова культура» має універсальний характер, не випадково його використовують поза всілякої рефлексії, як щось подібне до правової, інформаційної, музичної чи художньої культури. Завдяки універсальності воно дозволяє організувати дослідження, яке проходить крізь межі окремих дисциплінарних полів одночасно і поєднує їх між собою за своїм посередництвом. Це надає можливість екстраполювати результати книгознавчих наукових студій в історичній матриці, пропустивши крізь неї книгознавчі, при цьому врахувавши можливі міждисциплінарні зв'язки кожної з дисциплін, і зробити на основі такого залучення висновки на новому рівні узагальнення. Зауважимо, що традиційно історичний науковий пошук у контексті кожної книгознавчої науки здійснюється ізольовано.

Крім того, культурологічний характер базового поняття дозволяє вивчати його через людину, тобто в історичній матриці – виконати історико-антропологічне дослідження, в якому розглянути людей, причетних до книг, як творців і носіїв книжкової культури. Такий підхід підсилює можливість розгляду історії у «людському вимірі», який комплексно реалізовується на регіональному рівні.

Специфічний трансдисциплінарний характер роботи зумовив поєднання загальнонаукових, спеціальних історичних (історико-порівняльного історико-генетичного, кліометричного, історичної реконструкції, ідіографічного, евристичного), а також книгознавчих (історико-книгознавчого аналізу та мультипрофільного моделювання) та бібліографічних методів.

Історико-порівняльний метод сприяв виявленню особливостей різних етапів еволюції книжкової культури регіону та різних його соціальних груп, визначенню загальних, повторюваних і специфічних їхніх характеристик. Використання цього методу дозволило вийти за межі досліджуваного явища і зробити ширші історичні узагальнення, провести історичні паралелі, пов'язані із загальним розвитком культури, економіки, техніки. *Історико-генетичний* метод дозволив простежити генезис книжкової культури у регіоні, її функцій та змін. Характерні для цього методу конкретність та детальність допомогли сформулювати розуміння одиничного, особливого та загального у книжковій культурі. За допомогою такого *кліометричного* методу, як метод реверсивного та презентивного прогнозування, вдалося простежити динаміку зростання потенційної читацької аудиторії. Метод *історичної реконструкції* сприяв виявленню кола книжкових інтересів і реконструюванню складу (характерних

особливостей) типових бібліотек представників певних соціальних, етнічних або конфесійних груп. Через брак необхідних джерел, розпорошеність окремих частин конкретних приватних зібрань, недостатній рівень їхньої вивченості обмежилися лише їхніми історичною та генеалогічною реконструкціями, відмовившись від бібліографічної та фізичної. *Ідіографічний* (описовий) метод дозволив виявити індивідуальні особливості окремого примірника видання, книжкового зібрання. *Евристичний* метод застосовувався для аналітико-пошукової роботи в бібліотеках, архівах та музеях.

За допомогою *історико-книгознавчого* методу було розглянуто кожен виявлену книжкову історико-культурну колекцію, яка, з одного боку, сприймалася як єдине ціле, як історико-культурна пам'ятка, що існує у даний час, з іншого – як матеріал для реконструкції книжкового процесу та культури регіону. Кожний примірник цих історико-культурних колекцій опрацьовувався у контексті його побутування в різних історичних умовах. Мультипрофільне *книгознавче моделювання* дозволило здійснити дослідження книжкової культури у різних аспектах (персонологічному / пресографічному, когнітивному, кількісному, аксіологічному) та виявити її специфіку у різноманітних ракурсах. *Бібліографічні* методи містять специфічні прийоми бібліографічного процесу: методи бібліографічної евристики, аналізу (зокрема перегляду), опису та групування різних видань власницьких колекцій, що дало можливість з'ясувати уявлення краян про класифікацію наук, систематизацію та ранжування знань.

У другому розділі **«Нормативно-правовий і соціокультурний контекст місцевого книжкового життя»** розглянуто умови розвитку книжкової культури.

У зв'язку з існуванням значного наукового доробку з вивчення цензури в Російській імперії, зокрема щодо україномовного книгодрукування, у підрозділі 2.1. *«Політика державної регламентації книжкової сфери»* акцент зроблений на аспектах, які мало висвітлювалися іншими науковцями. Це стосується, насамперед, вибудовування владної вертикалі нагляду за книжковим життям населення регіону від губернської столиці до хутора та налагодження системи регламентації читання різних соціальних груп.

Модернізаційні процеси, як відомо, неминуче ведуть до посилення ролі як держави, так і громади у суспільному житті, зокрема у такій важливій його сфері, як книжкова. Необхідність її унормування й оперативного управління нею в Російській імперії зумовлювали втручання держави шляхом охоронно-контролюючих, обмежувально-заборонних заходів. Книжкова культура країни розвивалася переважно за громадської та приватної ініціативи, втім держава прагнула тримати її під своїм контролем. На регіональному рівні відповідні обов'язки виконували адміністративні особи від губернатора до десятника. Підкреслюється, що прискорення розвитку книжкової справи утруднювало цей контроль. При цьому бракувало не стільки чиновників та адміністративних осіб, скільки давався взнаки недостатній рівень освітньої підготовки виконавців нижньої ланки управління. Цим адміністративним особам простіше було виконувати формалізовані дії, ніж щоразу приймати самостійні оціночні

рішення стосовно змісту видань та функціонування профільних закладів. А це, в свою чергу, нівелювало ефективний контроль й уможливило поширення і споживання нелегальної та напівлегальної літератури. Контроль простіше було організувати у містах, тому саме тут швидше отримували дозвіл на відкриття закладів книжкової інфраструктури. У такий спосіб штучно обмежувалася фізична можливість доступу до книги сільському населенню.

Серед представників освіченої громадськості поступово утвердилася ідея, що поширення письменності та читання серед широких верств населення відкриє перед ними нові можливості для соціальної мобільності та самовдосконалення. З боку держави правове регулювання книжкової сфери відбувалося з врахуванням важливості друку та книгопоширення як складових одного з основних інформаційних каналів. Держава вдавалася до цензури з метою контролю та формування громадської думки, управління та маніпулювання громадською свідомістю. Крім того в Російській імперії була створена система регламентації читання, тобто запроваджені правила та заходи, які встановлювали норми споживання легальної інформації з метою певного впливу на читачів. Влада прагнула сама визначати доцільність або небажаність конкретної літератури для соціальних, вікових, етнічних або фахових спільнот. Регламентація читання реалізовувалась, насамперед, через підготовку дозвільних каталогів для бібліотек, гуртових книжкових складів-магазинів, інституту публічних народних читань, куди залежно від рангу бібліотеки, аудиторії для народного читання або приналежності книжкового складу допускався чітко визначений перелік видань (на час запровадження у 1890-х роках – 2,5-3 тис. назв, або 3,3% книговидавничого репертуару Російської імперії). Якщо цензура – це пряма заборона читання, зберігання та поширення літератури, небажаної для держави, то регламентація читання – це свого роду опосередкована цензура: адміністративні обмеження на шляху певних спільнот до певної літератури. Це був окремий напрям внутрішньої політики держави, спрямований на консервацію свідомості громадян країни. Водночас вузький асортимент літератури, дозволеної для безкоштовних народних бібліотек та публічних народних читань, сприяв уніфікації інформаційного простору для соціальних низів у кордонах всієї імперії.

Поширенню книжкової культури сприяло зростання рівня письменності та добробуту місцевого населення, що і висвітлюється у підрозділі 2.2. *«Зростання освітнього цензу та добробуту населення як стимул до книгокористування»*. Основними показниками зростання добробуту було обрано динаміку рівня письменності населення губернії, ресурс вільного часу для читання, матеріальні можливості для придбання книг, інфраструктурні можливості доступності книги у регіоні. Вказується, що поширенню книжкової культури сприяли і загальноімперські тенденції: розвиток транспортної мережі, зниження вартості книг, зростання загальнодержавного книговидавничого репертуару за назвами та накладом, урізноманітнення його тематико-типологічної та мовної структури, розширення географії друку.

За допомогою реверсивного та презентивного методів прогнозування було обраховано динаміку зростання потенційної читацької аудиторії, тобто

тих, хто володів технікою читання, на території Подільської губернії з 1847 до 1917 рр. Аналіз був здійснений за кількома позиціями: населення в цілому, чоловіче та жіноче, міське та сільське населення губернії, а також окремо чоловіки і жінки у міській та сільській місцевості. Його результати засвідчують стаłe зростання рівня письменності за всіма позиціями. Причому якщо у відносних показниках рівень письменності зріс по губернії в цілому у 5,8 разів, то в абсолютних – 15,7 разів. За розрахунками, потенційна читацька аудиторія губернії на 1917 р. могла охоплювати до 750 тис. осіб, старших за 9 років.

За допомогою джерел встановлено приблизний рівень річного бюджету сім'ї з 3 осіб – 400-500 руб., який дозволяв на межі XIX – XX ст. за необхідності купувати книги. На основі даних Всеросійського перепису 1897 р. по Подільській губернії розглянуто основні групи видів професійної діяльності, кількість представників цих груп та рівень їхньої заробітної платні, що у сукупності дало можливість окреслити приблизну кількість відносно забезпечених подолян, здатних купувати за необхідності книги та користуватися публічними і комерційними бібліотеками, самостійно задовольняючи свої культурно-освітні потреби.

Крім освітнього та фінансового обмеження, країни на місцях стикалися зі складнощами у фізичному доступі до книги. Стабільне розростання книжкової інфраструктури (друкарень, палітурень, книгарень, бібліотек тощо) свідчило про збільшення інформаційних потреб та сталий попит на них місцевого населення. На початок XX ст. можна констатувати існування профільних мереж. Територіально функціонування книги не обмежувалося міським середовищем, йшло її проникнення у сільське. І все ж таки технічно задоволення книжкових інтересів подолян швидше розвивалося у місті. Розрахунок на місцеву ініціативу у розвитку книжкової інфраструктури призводив до її дисбалансу по повітах губернії. Якщо мешканці Вінницького, Кам'янецького повіту мали ширші можливості, то їхні земляки з Ольгопільського, Ямпільського повітів були вкрай обмежені у самореалізації.

Враховуючи соціальну роль бібліотек, особливо наголошується, що попри численність бібліотечних збірок бібліотечна мережа губернії була аморфною, слабо структурованою, охоплювала кілька відомчих бібліотечних утворень, не збалансованих за повітами, а також численні збірки адміністративних органів, громадських організацій та приватних осіб. Така «багатоукладність» призводила до дублювання, збіднення, дрібнення та вузькості фондів, відповідно не могла задовольнити повною мірою потреби місцевого населення.

Через політичні та економічні чинники такий соціальний інститут як публічні народні читання, де могли реалізувати себе «пасивні» читачі-слухачі, також не набув значного поширення, хоча, безумовно, відіграв певну роль у наверненні до книги неписьменних осіб.

У третьому розділі «**Зусилля краян з творення книжкової культури як реакція на потреби суспільних змін**» подається характеристика подолян як творців книжкової культури. Аналіз здійснювався у різних гранях: професійність діячів книжкової справи, книговидавнича продукція подолян як

відображення їхнього інтелектуального потенціалу та умов творення, культура книгопоширення та книговикористання, а також зусилля місцевої освіченої громадськості з просування книжкової культури у соціальні низи.

Професійна підготовка та практика діячів книжкової справи краю розглядаються у підрозділі 3.1. *«Практична діяльність як основа становлення діячів книжкового простору»*. Охарактеризовано краян як книговидавців, друкарів, палітурників, книгарів, бібліотекарів. Наголошено, що вони отримували професійні навички під час практичної діяльності. Уся система підготовки була вибудована на принципі «з рук в руки», «з вуст в уста». Лише у 1910-х роках прийшло усвідомлення необхідності спеціальної теоретичної підготовки. З'ясовано, що на формування профільних фахівців скоріше впливали споживачі їхніх послуг, тобто читачі. Місцеві фахівці не могли самостійно формувати книжкову культуру всього місцевого населення, хоча певний вплив мали, особливо на соціальні низи. Охарактеризовано автуру губернії, серед якої відомий лише один професійний автор – драматург Ф.В. Рутковський. Для усіх місцевих дописувачів ця область діяльності була або справою дозвілля, як для Ф. Краузе, В. Побуг-Гурського, К. Пуласького, Є.Є. Путятіна, Ю.-А. Ролле, С. Стемповського, або логічним додатком до основної роботи, як для В.К. Гульдмана, І.Є. Овсінського, О.М. Прусевича, Ю.Й. Сіцінського, О.О. Шміта, М.І. Яворовського тощо.

Книжкова культура подолян перебувала під фаховим позарегіональним впливом і відображала основні процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом, що ще раз підкреслює існування загальнодержавного інформаційного простору.

Це підтверджується і книговидавничою продукцією регіону, спрямованою на задоволення поточних місцевих інформаційних потреб. Важливим показником творчої активності та світоглядних уявлень подолян є книговидавничий репертуар краю, аналіз якого подається у підрозділі 3.2. *«Дії видавців із забезпечення інформаційних потреб регіону»*. Саме регіональний книговидавничий репертуар відображує конкретні потреби повсякденного життя краю, а також допомагає скласти комплексне уявлення про його економічний, інтелектуальний та культурний розвиток. Масив книжкової продукції, що вийшла друком будь-якою технікою у друкарнях Подільської губернії упродовж 1852-1916 рр., розглядався за мовною, хронологічною, географічною, тематико-типологічною ознаками. Всього зібрано відомості про 2 903 видання. Аналіз репертуару продемонстрував стабільну позитивну динаміку за всіма ознаками. Водночас його мовна структура не відповідала структурі населення регіону, тобто інформаційні запити етнічних спільнот не задовольнялися. Якщо, за даними перепису 1897 р., до основи етнічного складу населення губернії входили українці (80,9% всього населення), євреї (12,2%), росіяни (3,3%), поляки (2,3%), то провідними мовами місцевого книгодрукування були російська (95,7%), українська (1,7%), єврейські (їдиш, гебрейська – 1,7%) та польська (0,6%). Географічно друк зосереджувався у міській місцевості та у селах, де діяли цукрові заводи, тобто книгодрукування опосередковано відображало урбанізованість та індустріалізованість

губернського простору. Синкретичність інформаційного попиту подолян вела до слабкої тематико-типологічної структури книговидавничого репертуару. Законодавча та фінансова специфіка визначила основним видавцем в регіоні видавничу організацію, тому місцевому книговиданню притаманна загальна ділова спрямованість. Відомча система розповсюдження книг звужувала коло потенційних читачів.

Водночас завдяки книгопоширенню, рекламі та бібліографії країни відчували приналежність до загальнодержавного інформаційного простору, а забезпечені кола – і до європейського. Тому особлива увага була звернута на культуру книговикористання та книгопоширення пересічних подолян, які не будучи фахівцями з книжкової справи, самостійно творили власний книжковий всесвіт. Цьому присвячений підрозділ 3.3. *«Способи поширення, придбання та використання книги місцевим населенням»*.

Констатується, що тогочасні країни визнали книгу як елемент повсякденного життя. Вони шукали та знаходили доступні способи придбати її, споживали книжкову продукцію, що в абсолютній більшості виходила друком поза межами краю. Основними способами поширення та придбання книг були: а) торгівля – стаціонарна, пересувна (ярмаркова, офенська, розносна), поштово-посилкова; б) безкоштовна роздача/отримання; в) нелегальна передача; г) родинне успадкування; г) розпродаж книгозбірень. Система книгопоширення втягувала регіон до загальнодержавного та європейського економічного й інформаційного простору. Ширше впровадження законів ринкової економіки краще задовольняло індивідуальні запити читачів, адже дрібні провінційні торговці частіше прилаштовувалися до них, ніж формували. Водночас, попри зростий інтерес до книг і брошур, купівельний попит через брак фінансових можливостей більшості населення залишався низьким, що перешкоджало більш інтенсивному розвитку книжкової торгівлі.

Слід зауважити: завдяки розвинутій мережі споживчих кооперативних товариств подоляни активно розвивали книжкову торгівлю через кооперативні крамнички, і в такий спосіб книга, хоч і дуже обмеженого асортименту, доходила до села, сприяючи таким чином засвоєнню нових образів та моделей культури.

У книговикористанні країни яскравіше проявили себе як самостійні учасники книжкової комунікації, покладаючись на ту спеціальну інформацію, що поширювалася у тодішньому суспільстві. Їхні знання про організацію та впорядкування книжкових зібрань відображали загальний стан книгознавчої та бібліотекознавчої культури в країні. Попри відсутність теоретиків та дипломованих спеціалістів у регіоні країни завдяки фаховій літературі мали уявлення про європейських та американських лідерів бібліотекознавства, орієнтувалися на найкращі зразки російського досвіду, творчо підходили до існуючих стандартів. У приватному середовищі уже простежується прагнення індивідуалізувати зібрання не тільки за змістом, а й за атрибутивними ознаками.

Формування особистих, сімейних чи родових книжкових колекцій відбувалося переважно під впливом кількох мотивів: 1) наукових та

професійних, в основі яких потреба в інформації для досліджень власників-професіоналів; 2) аматорських, підґрунтя яких – смаки та естетичні пріоритети власників-аматорів; 3) меморіальних, результатом яких були родові зібрання, що накопичені кількома поколіннями та несли відбиток їхніх смаків і принципів комплектування. З посиленням професіоналізації населення зростала наукова і фахова мотивація до читання; з поширенням масової культури урізноманітнювалися можливості задоволення естетичних смаків читачів; із зростанням книжкового потоку та розвитком книжкової інфраструктури збільшувалися кількість та розмір книжкових колекцій, що передавалися новим поколінням освічених краян, таким чином індивідуалізація мотивації збирання цілком лежала у модернізаційному річищі.

Найвищим виразом захопленості книжковою культурою традиційно вважається бібліофільство, яке тодішні краяни розглядали як різновид не лише культурної, а й інтелектуальної практики, зокрема в національному річищі. Широкі бібліофільські контакти провінціалів з провідними європейськими видавцями (німцем Ф. Брокгаузом, французами Дідо (згодом Фірмін-Дідо), Ашетт, Шарпантьє, Ларуссом, Плуом, поляками Г. Гебетнером й А. Вольфом) засвідчують не тільки їхні матеріальні можливості, а й їхню утягнутість в європейський та навіть світовий книжковий простір. Наявність зібрань з глибоким, до XV ст., хронологічним охопленням демонструвала прагнення володіти всім світовим (власне, європейським) інтелектуальним надбанням. Бібліографічна культура подолян також свідчила, що вони були добре обізнані не лише з російським, а й з європейським інформаційним простором. Вони розуміли значущість бібліографічної праці, хоча теорією бібліографії не переймалися, перевагу надавали практичній діяльності, бібліографію розглядали як книгознавчий інструментарій суспільного значення. З бібліографічних оглядів можна зробити висновок, що в уявленні тогочасних подолян бібліографування було подібне до історичної та літературної критики. Зазначається, що у досліджуваний період місцева бібліографічна продукція не нав'язувала державний канон книжкової культури. Жодного рекомендаційного посібника, підготовленого місцевими діячами, і досі не виявлено. Бібліографічні видання були різноманітними за жанром і призначенням, досить високого методичного рівня. Водночас вони були розраховані на вузьке коло читачів й окремі аспекти та напрями читацьких інтересів, відповідно, й обсяг бібліографічної продукції був незначним.

Не використовуючи бібліографічні засоби, місцева освічена громадськість тим не менш намагалася вплинути на читання соціальних низів, що висвітлюється у підрозділі 3.4. *«Просування та популяризація книжкової культури серед соціальних низів та її вплив на формування локальних ідентичностей»*. Тут йдеться про характер, основні напрями, форми та результат цього впливу.

Подальший модернізаційний розвиток країни вимагав від особистості не просто вміння читати та писати, а й ширших навичок, знання, світоглядних установок. Серед освічених прошарків суспільства поширювалася ідея про

необхідність організації доступу до книги, завдяки чому до соціальних низів зможе дійти «правильна корисна» інформація.

Активізація громадського життя, що взаємопов'язується з модернізацією, поляризація політичних сил, які у нових умовах намагалися знайти опору, завоювати (зберегти) довіру у населення, посилили просвітницьку діяльність, однією з форм якої стала турбота про читання соціальних низів. Представники різних ідеологічних таборів були єдиними у переконанні, що необхідно повчати народ, створювати спеціальні книжки відповідно до його рівня. Консерватори та клерикали, використовуючи друковане слово, спрямовували свої зусилля на підтримку релігійних і патріархальних елементів народного світогляду. Водночас народницька та ліберальна інтелігенція прагнула за допомогою книги та читання прилучити народ до своїх високих ідеалів, навчити його правильно жити, сформуванати життєві орієнтири. Хоча ліберальна інтелігенція критикувала владу за дозвільні каталоги, що жорстко обмежували потенційне коло читання, втім сама прагнула контролювати фонди народних бібліотек, не включаючи лубочних та розважальних видань, популярних серед частини населення. Ліві революціонери за допомогою агітаційної, насамперед російськомовної, літератури вербували ідеологічних прибічників. Представники етнічних спільнот також прагнули дати своїм землякам «правильну» та «корисну» книгу рідною мовою. Вони в такий спосіб творили відповідний інформаційний простір, в якому формувалися національні канони книжкової культури. Боротьба цих ідеологічних сил за те, щоб визначати зміст читання, певною мірою зумовила його поширення. У своїй щирій турботі про соціальні низи вони закладали основи «керування читанням», що врешті-решт перетворилося у радянський період на державну політику «виховання» читача.

Відповідаючи на виклики і запити модернізації, подоляни як творці книжкової культури самостійно її конструювали. Вони втілювали уявлення про книжковий світ, поширені у тодішньому освіченому суспільстві, напряду не наслідуючи жодних конкретних зразків, а скоріше їх винаходили. Краян не можна вважати культуртрегерами – радше слід визнати їх інтерпретаторами готових культурних форм у місцевих умовах. Окремі елементи книжкової культури: книговидання, книгодрукування, книжкова торгівля, бібліотечне обслуговування, бібліографування, бібліофільство, читання тощо – хоч і складала цілісну систему, та не обумовлювали один одного, розвивалися ізольовано. Творення книжкової культури на громадських та приватних засадах, поза державної підтримки, мало аматорський характер і призводило до необов'язковості, короткочасності всіх починань. Її регіональні досягнення не спирались на професіоналів з відповідною теоретичною підготовкою, були скоріше наслідком особистих зусиль і подвижництва окремих діячів, які намагалися реалізувати конкретні задуми: а) розбудувати книжкову інфраструктуру та забезпечити її функціонування; б) просувати книгу у соціальні низи; в) видавати книги на задоволення місцевих інформаційних потреб; г) розвивати бібліофільство як складову національної справи та історичної пам'яті.

Четвертий розділ **«Засвоєння книжкової культури у результаті трансформації суспільства: етносоціокультурний та гендерно-віковий виміри»** подає характеристику краян як носіїв книжкової культури. На основі зібраної статистики ввезення періодичних видань в Подільську губернію, що засвідчує стрімке зростання популярності читання на початку ХХ ст., особливо у роки першої російської революції 1905-1907 рр., можна стверджувати, що серед населення зростала і популярність читання книг.

У підрозділі 4.1. *«Специфіка проявів книжкової культури різних соціальних груп»* на підставі аналізу книжкових практик та стратегій краян виокремлено для вивчення кілька основних соціальних груп – носіїв книжкової культури: власники сільських садиб, переважно дворяни; середній клас, який об'єднував лікарів, юристів, вчителів, інженерів, офіцерів, купців, дрібних торговців та підприємців, чиновників, різного роду службовців тощо; селянство, яке становило абсолютну більшість населення губернії.

Власники садиб були найдавнішими носіями світської книжкової культури. Упродовж досліджуваного періоду остання значно урізноманітнілася та охопила широкий загаль мешканців сільських садиб, які мали сталу традицію читання, матеріальні можливості та ресурс часу для цього в умовах браку інтелектуального спілкування у маєтках. Стале проживання упродовж кількох поколінь у садибі створювало умови для формування різнопланових, універсальних зібрань (зібрано відомості про понад 150 родових бібліотек губернії), що характеризувалися найширшими хронологічними, мовними та географічними межами. Їхні власники мали можливості підтримувати контакти з європейськими видавцями та книгарями, що дозволяло їм напряду через книги засвоювати нові західні модернізовані зразки культури, орієнтуватися у нових наукових та художніх тенденціях. Водночас книги допомагали зберегти власну етнічну ідентичність.

Для представників середнього класу, які заробляли на життя власною працею і мали певний освітній та матеріальний ценз, щоб задовольняти інформаційні (книжкові) потреби, книга була важливою складовою повсякдення. Комплексний аналіз книжкових історико-культурних фондів особового походження дозволяє стверджувати, що їх створювали з практичною метою: для освіти, самоосвіти, виховання, самовиховання, фахової діяльності, а вже потім – для соціокультурного задоволення. Читачі з середнього класу добре орієнтувалися у загальнодержавному книжковому просторі та тематико-типологічному й ідеологічному розмаїтті книжкової продукції. Чітко простежується перевага російськомовних друків у всьому книжковому масиві та у кожному фонді зокрема. Є публікації будь-якого ідеологічного спрямування, зокрема і радикального. На жаль, місцевих видань в особистих зібраннях практично не виявлено.

В цілому сукупний книжковий масив, що був у використанні представників цього класу, відображає канон знань і систему цінностей інтелігентної людини в імперії. Водночас кожний окремий фонд є віддзеркаленням інтересів власника. Помітно, що краяни не були на вістрі книговидавничої моди, а скоріше довіряли відомим іменам, визнаним

авторитетам, і це стосувалося й авторів, і видавців, і книгарів. Можна стверджувати, що книжне засвоєння західних зразків культури йшло опосередковано крізь російський канон книжкової культури.

Безумовно, високий рівень книжкової культури цієї соціальної групи формували люди розумової праці, для яких книжкова комунікація була визначальною складовою ще й професійного життя. Водночас їхня діяльність, їхні організаційні та адміністративні зусилля, освітні заходи впливали на розвиток книжкової культури краю.

Освічене середовище, що охоплювало «високі» та «середні» соціальні групи, мало певні загальні риси: це орієнтація на один і той самий класичний канон, ставлення до письменника як до пророка та морального авторитета. Водночас групам притаманні свої специфічні навички та смаки. Середній клас був, мабуть, найбільш диференційованим, розшарованим, хоча тільки формувався, адже в умовах модернізації зросла соціальна мобільність населення. Його книжкові потреби та уподобання як ціле остаточно ще не окреслилися, та, втім, певні особливості вже визначилися. Середній клас реалізував їх через російськомовну книгу (хоча національна входила до кола читання), надруковану в європейській частині імперії та пропоновану через її книготорговельну мережу. Представники цього класу складали основу аудиторії публічних бібліотек, користувалися народними книгозбірнями та збірками при громадських організаціях. Для нього книга стала реальною запорукою соціального успіху. Ці користувачі знали різні способи комплектування особистого зібрання (купівля, дарування, замовлення), ставилися до книг ощадливо, зберігали їх, провенієнціями прагнули закріпити своє право власності.

На початку ХХ ст. зросли соціальний престиж та споживання друкованого слова серед селян, що засвідчило збільшення кількості народних бібліотек та читачів у них. У невеличких селах, де діяв лише один заклад, їх відвідувачами були понад 58% письменних. Тепер той, хто володів навичками читання, намагався їх постійно використовувати. Посилена потреба у друкованій продукції провокувалася політичними потрясіннями – війнами та революціями. «Укорінення» читання у селянському штибі життя означало, що старі, звичні форми комунікації не задовольняли селян. Вони усвідомили, що читати загалом варто, хоча навряд чи визнали це заняття нагальною потребою.

Урядовими, громадськими та приватними ініціативами було створено кілька каналів доступу до книги (бібліотеки для позашкільного читання, народні бібліотеки, публічні народні читання, книжкові склади, безкоштовне поширення літератури), що «укорінило» її у селянському середовищі та зробило читання прийнятним заняттям. Модернізація суспільства залучала селян до міського штибу життя. Допоки традиційний уклад залишався незмінним, не змінювалося і коло читання. З поширенням нових правил та моделей життя, запозичених з міського середовища, зростало значення світської літератури.

На початку ХХ ст. книга стала постійним елементом побуту у селі саме завдяки народній бібліотеці, адже книжкової торгівлі тут майже не було, та й

селяни неспроможні були систематично купувати літературу. Частину бібліотечних фондів складала релігійна література, розрізнені науково-популярні та виробничі видання, але основний масив – це художні твори російських і зарубіжних класиків, що вже наприкінці ХІХ ст. стали доступні широкій селянській масі. Саме у цій площині стиралася грань між книжковим канонем соціальних верхів і низів, тобто йшла уніфікація книжкового простору. Аналіз структури доступних для читання фондів засвідчує модернізаційний вплив на книжкові інтереси селян регіону – зростання інтересу до галузевої, зокрема історичної, географічної, сільськогосподарської, та науково-практичної літератури. Але вузька тематика фондів народних бібліотек давала мінімальну можливість отримати корисні знання для самореалізації, конкретно поліпшити умови життя. Варто вказати, що поширення книжкової культури у селянській спільноті прискорювали посередники – представники освічених кіл, тобто зростала їхня роль в активізації модернізаційних процесів.

Хоча впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. книжкова культура поступово ширилася на всі соціальні групи губернії, втім в її засвоєнні зберігався дисбаланс. Забезпечені й освічені верстви мали безперешкодний фінансовий і технічний доступ до будь-якої літератури, вміли її знаходити, доцільно споживати, свідомо читаючи і засвоюючи, а також продукувати її, в такий спосіб своїми діями створюючи книжковий простір регіону та вільно в ньому живучи. Натомість низові та малоосвічені подоляни були переважно лише його статистами. Доступ до книги був диференційованим: найзаможніші користувалися власними книгозбірнями, у подільській практиці переважно родовими, замовляли та купували книги навіть за кордоном, люди середніх статків відвідували публічні та навчальні бібліотеки, за необхідності, книгарні, соціальні ж низи обходилися народними бібліотеками та збірками громадських організацій. І це спричинювало глибокий «культурний розрив» між інтелектуальною елітою та соціальними низами. Цей розрив відчутно уповільнював розвиток книжкової культури у регіоні і помітно відбився на її цілісності.

У підрозділі 4.2. *«Етноконфесійна характеристика книжності регіону»* характеризуються етнічні спільноти, які у досліджуваний період мали свої специфічні інтереси щодо книги, внаслідок яких формувалися національні книжкові канони.

Допоки релігійна книга панувала у книжковій культурі, конфесійний чинник визначав її особливості. З поширенням світської літератури, особливо рідною мовою, наперед висувається етнічний фактор. Подальшим наслідком модернізаційних процесів є використання книжкової комунікації для ретрансляції національної моделі культури серед широкого загалу. Основні нетитульні спільноти Подільської губернії – українці, поляки та євреї – за панування російського канону книжкової культури свідомо вступали у боротьбу за свої національні. Непослідовна освітня політика царського уряду щодо місцевих мешканців обмежила серед них поширення та рівень російського канону книжкової культури, чим не дала тому самому уряду

популяризувати власні ідеї та зрусифікувати населення і посприяла збереженню етнічної окремішності.

Треба зазначити, що у кожній спільноті боротьба за національний книжковий канон йшла за своїм сценарієм.

Найдинамічніше цей шлях пройшли українці: хоча мовні обмеження друку знято лише у 1905 р., проте вже у 1910-х роках рідномовна книга стала звичною для українських письменних дітлахів. Призвичаєність селян до національної книги підтверджує і стрімке зростання україномовного книгодрукування та активне бібліотечне будівництво сільських просвітянських хат-читалень у наступні революційні роки.

В українському / польському середовищі книжкова культура вважалася системою збереження та формування українськості / польськості. Основними компонентами цієї системи були власне рідномовна книга, приватні та громадські рідномовні бібліотеки, «меморіальні» книги, твори видатних земляків (навіть іншомовні), «книги-маркери» з україністики / полоністики (навіть іншомовні), провенієнції рідною мовою, нелегальне поширення та використання національної літератури. Все це консолідувало спільноту, нагадувало про історичну пам'ять спільноти.

Водночас на прикладі книжкової культури простежується своєрідність пошуку своєї ідентичності. Єврейська спільнота, серед якої був набагато вищий відсоток письменних, яка була більш урбанізована, культурно чітко вирізнялася з оточення – обрала свою культурну ідентичність. Із збереженням традиційної юдейської активізувалася світська єврейська книжкова культура мовами їдиш і російською. Проект «російський єврей» у книжковому середовищі вдався.

Підрозділ 4.3. *«Гендерно-вікові особливості книжкової культури краян»* висвітлює формування жіночого сегменту у книжковому просторі губернії, а також характеризує дитяче та юнацьке читання.

Назагал жіноча книжкова культура не відрізнялася принципово від чоловічої, але мала певні особливості, зумовлені соціальними, культурними та психофізичними факторами. Модернізація країни сприяла визнанню того, що жінки можуть бути повноправними учасницями всіх процесів у цій сфері – видавничих, торговельних, бібліотечних, читацьких, хоча, слід визнати, що досі не має інформації про подолянок, які б систематично займалися письменницькою, перекладацькою чи редакторською діяльністю. Але збільшення кількості жінок-носіїв книжкової культури у всіх соціальних прошарках, етноконфесійних групах засвідчили розвиток жіночої освіти, зростання статусу жінки у соціальному житті та родині. Особливу увагу приділено читанню жінок-селянок у безкоштовних народних бібліотеках, зокрема з'ясовано, що структура та коефіцієнт книговидачі для жінок не відрізнялися принципово від показників чоловіків, втім останні серед читачів переважали.

Подальша зміна соціальної ролі жінки надзвичайно яскраво позначилась у книжковій культурі радянського періоду, коли зі зниженням статусу видавничої, книгарської та бібліотечної професій жінки масово заступили в них чоловіків, фемінізували і читацьку аудиторію.

З розвитком освітянської мережі найдинамічніше зростала дитяча та юнацька читацька аудиторія. Діти мали різні шанси на реалізацію своїх книжкових інтересів через освітній та фаховий рівень родин, читацький досвід батьків, етноконфесійний вплив, фінансові можливості. У родинному середовищі це було доступно тільки для забезпечених кіл, тому зростала роль держави та суспільства щодо соціальних низів та навіть середнього класу. Читання дітей та юнацтва було регламентоване не тільки з боку батьків, а й з боку держави. Держава таким чином передавала певний канон знань, виховувала лояльного підданця – зокрема, через початкову та середню освіту, бібліотеки навчальних закладів і народні книгозбірні. Звернуто увагу на те, що у всіх мережах народних бібліотек діти склали значну частину читачів, особливо за розміщення закладу у приміщенні школи – понад 76%.

Прагнучи знайти відповіді на свої питання, юні читачі шукали потрібні книги поза навчальним закладом. Процеси, що відбувалися у громадському житті країни, тісно пов'язані з соціальними конфліктами та диспропорціями, стимулювали їх до читання політичної літератури за посередництва та допомоги старших, зокрема демократичної та ліберальної інтелігенції.

Попри те, що дорослі подоляни практично не проявили себе як творці місцевої дитячої книжкової галузі (за нашими відомостями, випустили друком лише два видання, не організували жодної спеціалізованої бібліотеки або відділу), у місцевому дитячому та юнацькому середовищі книжкова культура закріпилася міцно.

Підсумовуючи характеристику краян як носіїв книжкової культури, треба зауважити, що одні й ті ж саме особи могли бути носіями різних варіантів книжкової культури. Однакових чи схожих підходів до книжкової продукції могли дотримуватися читачі з різних соціальних груп, але об'єднаних етнічним походженням, релігійними поглядами, освітніми або корпоративними традиціями, гендерними чи віковими особливостями. І напередодні революційної доби 1917 – 1920 рр. культурні розбіжності вже не обов'язково збігалися із соціальними, що свідчило про поступову соціокультурну уніфікацію місцевого населення.

Проведене дослідження дозволило сформулювати такі **висновки**:

1. Вперше модернізацію суспільства, зокрема в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст., проаналізовано крізь призму книжкової культури.

Такий підхід нівелює недоліки наявної історіографії теорії модернізації, в якій відсутнє комплексне теоретичне узагальнення ролі книжкової культури в трансформації суспільства. Традиційно вченими розглядається лише роль друку/книги у цьому процесі, втім практики споживання та вплив змісту книг залишаються значною мірою поза їхньою увагою.

Доведено, що використання поняття «книжкова культура» дозволяє:

- висвітлити механізм формування єдиного інформаційного простору в країні;

- простежити, як в умовах єдиного інформаційного простору гомогенізується соціальна організація спільноти, нівелюються соціальні, етнічні та гендерні відмінності, формується нова уніфікована ідентичність;

- з'ясувати, як виникають локальні інформаційні простори, на основі яких відбувається подальше зростання індивідуалізму, ідеологічної та культурної диференціації, а також професіоналізації населення;

- розглянути механізм втягнення населення в інформаційний простір, наслідком чого є формування громадської думки, поширення політичних і національних ідей;

- проілюструвати диференціювання на елітарну та масову культуру, а також прояви їхнього впливу, зокрема на урбанізацію населення, тобто засвоєння ним нових міських (індустріальних) стереотипів, констант.

2. Універсальний характер поняття «книжкова культура» підкреслює його всеосяжність і дозволяє здійснити трансдисциплінарний аналіз, де базовою було визначено історичну дисциплінарну матрицю, в якій розглядалися книгознавчі матриці, і вже на цій основі вивчалися економічні, соціологічні, політичні, соціальні, культурні та інші аспекти проблеми. Для організації такого дослідження була розроблена і застосована методика, в якій поєднано загальнонаукові, спеціальні історичні, в тому числі кліометричні, а також книгознавчі та бібліографічні методи.

3. Аналіз стану наукової розробки проблеми довів, що наявний рівень вітчизняної книгознавчої спадщини є недостатнім (відсутні узагальнюючі фундаментальні праці, численні лакуни в історичному студіюванні проблем книгознавчих дисциплін) для подальшої інтерпретації зібраного матеріалу в історичній матриці, тому було прийнято рішення про студіювання проблеми на регіональному рівні. Подільський регіон другої половини XIX – початку XX ст., на відміну від інших українських регіонів, активно вивчався фахівцями книжкової сфери, ними виконано узагальнюючі роботи в галузі ідиціології, бібліотекознавства та бібліографознавства, а наявні лакуни на регіональному рівні простіше заповнити.

4. Доведено, що для комплексного студіювання книжкової культури необхідне використання, крім традиційних неопублікованих (архівних) та опублікованих документів, ще і речових джерел. Ці речові джерела – книги, що були у використанні подолян у досліджуваній період, аналізувалися не тільки за матеріальними, а й за змістовими (тематико-типологічною, хронологічною, мовною, географічною) ознаками та системою провенієнцій. Лише поєднання різних джерел та методик вивчення дозволило отримати релевантні та обґрунтовані результати, здійснити історичну реконструкцію книжкової культури.

5. На українських теренах тривалий час розвиток книжкової культури залежав від можливостей місцевих аматорів. Ситуація почала змінюватися з середини XIX ст., коли, з одного боку, влада Російської імперії усвідомила необхідність «наздоганяти» інші країни, оновити суспільно-політичне, соціально-економічне та культурне життя, а, з іншого боку, серед широкого загалу почала поширюватися ідея про знання та освіту як запоруку успішності

власне особистості як такої. Влада, усвідомлюючи значущість просування книжкової культури у широкі соціальні кола, намагалася контролювати цей процес. Для цього була вибудована чітка вертикаль нагляду за книжковим простором країни від столиці до села, що охоплювала усі сегменти книжкового життя населення: книгодрукування, книгопоширення та книговикористання. Але, слід відзначити, що недостатня освітня підготовленість адміністративних осіб, особливо найнижчої ланки, щодо оцінки явищ книжкової сфери, прискорений розвиток книжкової комунікації перетворили цей контроль уже на початку ХХ ст. на формальний, що призвело до зростання нелегальної складової книжкового життя.

Більшого успіху влада досягла у регламентації читання, доручивши це підготовленим особам: чиновникам, вчителям, священникам тощо. Основним її результатом було розповсюдження російського канону книжкової культури і формування таким чином єдиного інформаційного простору в країні. Його державницький (вірнопідданська громадська думка, патріотизм) сегмент був би міцнішим, якби влада зверталася до етнічних спільнот національними мовами.

Назагал держава не зуміла повною мірою використати друк для активізації модернізаційних процесів. А у Подільській губернії низка адміністративних (стримування громадської ініціативи, пізні запровадження земських органів самоврядування, штучне обмеження міграцій), економічних (слабка індустріалізація та урбанізація регіону) та культурних (низький рівень письменності населення, політика акультурації етнічних спільнот) факторів ще більш гальмували цей процес. Лінії розлому проходили не лише у соціальній площині протистояння «верхів – низів», економічній – «забезпечені – бідні», просторовій – «міста – села», а також у локально-географічному плані, коли мешканці окремих (наприклад, Вінницького та Кам'янецького) повітів мали кращі можливості для прилучення до книги. Такий дисбаланс чітко проявлявся і на теренах українських губерній та країни, в цілому, гальмуючи модернізацію суспільства.

б. Книжкова культура Поділля в багатьох своїх проявах мала вторинний характер. Вона відтворювала ті зразки, що формувалися у видавничих, наукових та культурних центрах держави. Втім, головним результатом її розвитку упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. слід визнати усвідомлення різними соціальними верствами значущості читання як важливого комунікаційного каналу. Доступність читання для подолян з'ясовано за трьома основними показниками:

- *поширеністю письменності*. Потенційно книжковою культурою мали володіти усі, хто вмів читати. Встановлено, що потенційна читацька аудиторія поступово зростала з 4,6% до 26,8% населення губернії, старшого за 9 років (або приблизно від 47,9 тис. до 750 тис. письменних осіб).

- *матеріальними можливостями краян*. Фінансово спроможними самостійно формувати та розвивати свою книжкову культуру було лише 3,8–4,3% населення губернії (на межі ХІХ – ХХ ст.). Лише вони могли бути клієнтами стаціонарних книгарень. Близько 4,5% письменних городян були

читачами міських публічних бібліотек. Тому так гостро стояло питання доступу до безкоштовного бібліотечного обслуговування.

- *технічними можливостями* регіону із забезпечення доступу до книги. Книжкова інфраструктура була недостатньою, розвивалася переважно у містах та містечках губернії, нерівномірно у її межах і значною мірою залежала від громадської та приватної ініціативи.

7. У розвитку книжкової культури регіону можна виокремити два головні етапи. На першому (1850 – 1880-ті рр.) було механізовано поліграфічне виробництво і відкрито окремі друкарські, книготорговельні та бібліотечні заклади, тривала диференціація тематико-типологічної структури регіонального книговидавничого репертуару, збільшувалася читацька аудиторія, серед освічених кіл укорінювалася думка про необхідність цілеспрямованої роботи щодо поширення книжкової культури. На другому (1890-ті – 1917 рр.) – створено книжкову інфраструктуру (видавничу, друкарську, торговельну, бібліотечну), стрімко збільшено щорічне книгодрукування (за назвами та накладом), урізноманітнілася структура книговидавничого репертуару за мовою, географією друку та тематико-типологічним зрізом, а також зросла масовість читацької аудиторії, узвичаїлись книготорговельні та бібліотечні послуги на побутовому рівні навіть для селян. Поширилася практика формування особистих книгозбірень представниками середнього класу, для яких книга була фактором професійної самореалізації. Знайшли масову читацьку аудиторію національні канони книжкової культури.

8. З соціологічної точки зору читацька аудиторія краю зростала на початковому етапі за рахунок жінок і дітей. Згодом механізми міжстанової взаємодії (з одного боку, замкнутість і специфічність станових культур, а з іншого – поступове запозичення нижчими верствами зразків поведінки вищих) позначилися на характері проникнення книги у різні соціальні середовища. Впливала на прилучення до книги політична боротьба і пов'язана з нею діяльність елітарних соціальних груп (таємних організацій, товариств, партій, політичних гуртків). Володіння культурою читанням залишалось слабким, тож країни дедалі більше підпадали під інформаційний вплив, особливо на тлі революційних або воєнних подій. Напередодні революцій 1917 р. на авансцену політичного та громадського життя вийшли діти тих, що вже відвідували бібліотеки і читали. Для передреволюційної молоді читання змалку ставало звичним, а не щойно набутим умінням, як це було для їхніх батьків. Водночас книга, яка могла широко тлумачити проблеми, залишалася малодоступною для більшості з них через фінансовий та організаційний чинники (брак книгарень та бібліотек). Тож ця більшість послуговувалася тією друкованою продукцією – брошурою, часописом і листівкою, – що потрапляла до них заходами громадських і політичних організацій, які намагалися нав'язати відповідний ідеологічний погляд на події та явища. Ці читачі, особливо селяни, на тлі безмежної довіри до друкованого слова, вихованої ще релігійною книгою, але, не маючи досвіду критичного мислення, навичок інтелектуальної праці і світоглядного багажу, легко ставали об'єктами маніпулювання. Іншими словами, початкова мобілізація всіх прошарків населення до читання як

«культурного капіталу» зле пожартувала з можливостями і наслідками політичної агітації.

9. На еволюцію книжкової культури впливали, з одного боку, місцеві інформаційні потреби, структура яких поступово ускладнювалася, а з іншого – соціальна активність громадських організацій і приватних осіб, спрямована на задоволення цих потреб.

Поширення російського канону книжкової культури сприяло формуванню єдиної соціокультурної ідентичності в країні. Це була скоріше акультурація населення (за виключенням українців, яких намагалися асимілювати) на російській основі, з використанням російської мови друку та культури.

Простежувалася тенденція до уніфікації канону книжкової культури для всіх соціальних верств і водночас її диференціації для національних спільнот. Завдяки проникненню книжкової культури в усі соціальні групи населення губернії відбувалося кілька важливих процесів.

По-перше, мешканці Поділля втягувалися до загальноросійського інформаційного простору: заможніші верстви – з другої половини ХІХ ст. переважно через систему освіти, соціальні низи – з кінця ХІХ ст. завдяки поширенню письменності (відвідуванню початкової школи), створенню інфраструктури (мережі народних бібліотек з уніфікованими фондами, представництв великих книговидавничих і книготорговельних фірм), читанню газет та політичних брошур (через участь у політичній боротьбі). Варто підкреслити, що тими самими шляхами, хоча й хронологічно пізніше, відбувалося поступове окреслення і загальноукраїнського інформаційного простору.

По-друге, налагодження інформаційно-комунікативних зв'язків прискорило конструювання модерних націй, особливо нетитульних: української, польської, єврейської. З'явилися національні аудиторії, яким читання масово прищеплювало певну систему цінностей через поширення канону знань та культури. З кінця ХІХ ст. ширилася практика творення провенієнцій національними мовами, що сприяло однорідності спільноти, її самоідентифікації, формуванню історичної пам'яті. Тут треба відзначити, що через низький рівень письменності українці були найбільш позбавленими власної книжкової комунікації, яка могла б сприяти поширенню національного самоусвідомлення, хоча водночас це певною мірою завадило засвоєнню ними російського і польського націоналізму.

По-третє, нівелювалися культурні межі між соціальними групами. В такий спосіб гомогенізувалася соціальна організація спільноти. Особливого значення у цьому процесі набувало читання класичних творів художньої літератури.

По-четверте, «книжкове споживання» допомагало кряням окреслити громадську думку. Свідоме друкування та поширення видань, використання бібліотек виховувало громадянську позицію.

Насамкінець, за таких умов зростало якісне задоволення духовних потреб подолян за допомогою книги. Своєю чергою, це сприяло індивідуалізації цих запитів, зокрема й опозиційних.

10. Зростання книжкової культури населення послідовно вело до прискорення модернізаційних процесів в цілому. Синхронізуючи модернізацію в українських губерніях із процесами у західному світі крізь призму книжкової культури, слід відзначити загальну відповідність тенденцій її впливу, при слабшій інтенсивності на українських теренах.

В умовах самодержавного режиму, який відсторонював від участі у політиці переважну більшість населення, значущість літератури (у самому широкому сенсі слова) як форми участі у громадському житті набула надзвичайного значення. Ще у середині ХІХ ст. книга була елітарною річчю, яка вимагала серйозних витрат та зусиль, аби її здобути за відсутності книжкової інфраструктури, а вже на початку ХХ ст. книга стала масовим, досить доступним товаром, потрібним масовій читацькій аудиторії, що формувалася.

Якщо міркувати про причини невдачі модернізації українського суспільства на базі культурних перетворень, оминаючи проблеми політичні та економічні, то величезне значення мав розрив у книжковій культурі освічених прошарків та соціальних низів. Освічені кола мали вільний доступ до книжкового простору, власне вони і творили книжкову культуру та нав'язували її канон соціальним низам, а ті, у свою чергу, не тільки не могли вплинути на її формування, але так і не отримали повноцінного доступу до неї. Як наслідок, її рівень виявився достатнім для того, щоб події 1917 – 1920 рр. на українських землях набули національного забарвлення, але недостатнім для перемоги української ідеї.

СПИСОК ПРАЦЬ АВТОРА, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

монографія

1. Кароєва Т. Р. Провінція у галактиці Гутенберга: книжкова культура подолян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : монографія / Т. Р. Кароєва ; М-во освіти і науки України, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2014. – 472 с. : іл., табл.

Рец.: Дровозюк С.І. [] // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2015. – Вип. 23. – С. 278-279.

Рец.: Бондаренко С. [] [Електронний ресурс] // Historians.in.ua : інтернет-мережа гуманітаріїв в Україні і світі : [веб-сайт]. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/1572-tetiana-karoyeva-provintsiia-u-halakytsi-gutenberga-knyzhkova-kultura-podolian-druhoi-polovyny-xix-pochatku-xx-st-m-vo-osvity-i-nauky-ukrainy-vinnyts-derzh-ped-un-t-im-m-kotsiubynskoho-vidp-red-koliastruk-o-a-vinnytsia-tob-nilan-ltd-2014-472-s> (18.08.15).

2. Соломонова Т.Р. Доля бібліотек поміщицьких маєтків Поділля за доби Української революції / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 227-232.

3. Соломонова Т.Р. Колекція стародруків музею Подільського церковного історико-археологічного товариства: склад, провенієнції / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. – Кам'янець-Поділ., 2007. – Вип. 9. – С. 370-380.

4. Соломонова Т.Р. Книжкова торгівля на Поділлі першої половини ХІХ ст. / Т.Р. Соломонова // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип. 11. – С. 190-197.

5. Соломонова Т.Р. Бібліотечна мережа Подільської православної єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 109-113.

6. Соломонова Т.Р. Книга як знаряддя збереження етнічної ідентичності поляками Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 328-331.

7. Соломонова Т. Приватні книжкові збірки у контексті місцевої історії / Т. Соломонова // Київ. старовина. – 2010. – № 1. – С. 80-86.

8. Соломонова Т.Р. Формування книготорговельної мережі Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т.Р. Соломонова // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2012. – Вип. 20. – С. 184-188.

9. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Бібліотечний фонд Немирівської чоловічої гімназії до колективного портрету її викладачів межі 1850-60-х років / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : зб. наук. пр. / Ін-т біогр. дослідж. Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 452-464.

10. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Втягнення подолян у загальнодержавний інформаційний простір як ознака модернізації місцевого суспільства на початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праці. – Черкаси, 2013. – Вип. 6. – С. 101-104.

11. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Деякі підходи до методології історико-регіонального дослідження приватних книжкових зібрань / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2013. – Вип. 21. – С. 245-248.

12. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Юридична література у приватних книжкових зібраннях поляків Поділля початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Вісн. Кн. палати. – 2013. – № 2. – С. 32-35.

13. Кароєва Т.Р. Чи була доступна книга подолянам на межі ХІХ–ХХ століть? (соціоекономічний аналіз купівельної спроможності населення Подільської губернії) / Т.Р. Кароєва // Проблеми історії України ХІХ –

початку ХХ ст. : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22. – С. 40-51.

14. Кароєва Т.Р. Видання та поширення україномовної книги у Російській імперії останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст.: комерційна складова / Т.Р. Кароєва // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. : Історія. – Х., 2014. – Вип. 48. – С. 90-100.

15. Кароєва Т.Р. Джерелознавча цінність фондів канцелярій губернаторів щодо книжкової культури регіонів (на прикладі фонду 228 «Канцелярія подільського губернатора» колишнього Кам'янець-Подільського державного історичного архіву) / Т.Р. Кароєва // Слов'янський зб. : зб. наук. пр. / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. – Рівне, 2014. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 42-49.

16. Кароєва Т.Р. Доступність видань, друкованих рідною мовою, українським селянам Подільської губернії / Т.Р. Кароєва // Український селянин : зб. наук. пр. / Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2014. – Вип. 10. – С. 78-86.

17. Кароєва Т.Р. Книговидавничі практики у поширенні політичних ідей на підросійських українських теренах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2014. – Вип. 76 : Сер. : Іст. науки. – С. 308-321.

18. Кароєва Т.Р. Книжкова комунікація у діяльності українських політичних партій початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. : Історія. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 20-25.

19. Кароєва Т.Р. Методика реверсивного та презентивного прогнозування в історичних дослідженнях (на прикладі прогнозування рівня письменності населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) / Т.Р. Кароєва // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Сер. : Іст. науки. – Кам'янець-Поділ., 2014. – Т. 24. – С. 26-37.

20. Кароєва Т.Р. Українська лубочна книга як різновид масової літератури: книгознавчий погляд / Т.Р. Кароєва // Вісн. Кн. палати. – 2014. – № 2. – С. 30-35.

21. Кароєва Т.Р. Читацькі уподобання подільських селян у 1850-1880-х роках / Т.Р. Кароєва // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2014. – Т. 21. – С. 70-80.

22. Кароєва Т. Книжкова культура православних священиків Подільської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: організаційні та фінансові можливості / Т. Кароєва // Історія релігій в Україні : зб. наук. пр. – Львів, 2015. – Ч. 1. – С. 278-290.

Статті, включені до міжнародних наукометричних баз даних та надруковані за кордоном

23. Кароєва Т.Р. Приватні книжкові зібрання у контексті бібліотечної етнології (на прикладі польської спільноти Поділля другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) / Т.Р. Кароєва // Епохи : Историческо списание на ВТУ Св.св. Кирил и Методий / Великотърновски ун-т св. Кирил и Методий. – 2011. – Год. 19. – Бр. 2. – С. 117-122.

24. Соломонова Т.Р. Родовая библиотека Гейденов: общая характеристика / Т.Р. Соломонова // Библиофильство и личные собрания : сб. науч. тр. / Рос. гос. б-ка. – М., 2011. – С. 216-224.

25. Кароева (Соломонова) Т.Р. Про доступність платних бібліотечних услуг в началі ХХ в. (на прикладі Подольської губернії, Україна) // Библиотека как феномен культуры в трансформирующемся обществе : сб. науч. тр. : в 2 ч. – М., 2014. – Ч. 2. – С. 188-193.

26. Кароева Т. Довідкові та бібліографічні видання як джерело інформації про книжкову справу регіону (на прикладі Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.) / Т. Кароева // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. : Історія. – Тернопіль, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 225-229.

27. Кароева Т. Просування елітою книжкової культури у соціальні низи як засіб формування ідентичності у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах Подільської губернії) / Т. Кароева // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. : Історія. – Тернопіль, 2015. – Вип. 1. – Ч. 3. – С. 118-122.

Основні публікації, що додатково висвітлюють зміст дисертації

28. Соломонова Т.Р. Родові бібліотеки польської шляхти ХVІІІ – початку ХХ ст.: вінницька сторінка / Т.Р. Соломонова // Вінниччина: минуле та сьогодні: краєзн. дослід. : матеріали 20-ї Вінниц. наук. іст.-краєзн. конф. 27-28 жовт. 2005 р. – Вінниця, 2005. – С. 67-73.

29. Соломонова Т.Р. Історична література іноземними мовами в приватних бібліотеках Поділля кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. (за матеріалами відділу рідкісних і цінних видань ВОУНБ ім. К.Тімірязєва) / Т.Р. Соломонова // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип.1. – С. 137-145. – (Бібліотекознавство. Книгознавство).

30. Соломонова Т.Р. Військова література у родовій бібліотеці Гейденів з Поділля (за матеріалами Вінницької ОУНБ ім. К.Тімірязєва) / Т.Р. Соломонова // Воєнна історія Поділля та Буковини : матеріали Всеукр. наук. військ.-іст. конф. : наук. зб. – Кам'янець-Поділ., 2009. – С. 130-135.

31. Соломонова Т.Р. Подільська спархіяльна бібліотека (1891-1920) / Т.Р. Соломонова // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 7. – С. 84-86.

32. Соломонова, Т.Р. Народні бібліотеки та читальні Комітетів піклування про народну тверезість (на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії) / Т.Р. Соломонова // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2010. – Вип. 2. – С. 180-191. – (Бібліотекознавство. Книгознавство).

33. Соломонова Т.Р. Про книгозбірні юристів Вінниці початку ХХ ст. / Т.Р. Соломонова // Подільський книжник : альманах. Вип. 2 (2009 р.). – Вінниця, 2010. – С. 70-85.

34. Соломонова Т.Р. Бібліотека Вінницького учительського інституту (1912-1917) / Т.Р. Соломонова // Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення : матеріали 23-ї Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 2011. – С. 53-56.

35. Соломонова Т.Р. Православна книга у державних інтересах Російської імперії (на прикладі Подільської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.) / Т.Р. Соломонова // Виховання молоді на принципах християнської моралі : матеріали наук. конф., 21 лютого 2011 р. – Вінниця, 2011. – С. 83-86.

36. Соломонова Т.Р. Читацька аудиторія Подільської губернії другої половини XIX - початку XX ст.: освітній рівень / Т.Р. Соломонова // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2011. – Вип. 9. – С. 17-19.

37. Соломонова Т.Р. Польське бібліофілство на Поділлі другої половини XIX – початку XX ст. // Подільський книжник : альманах. Вип. 4 (2011 р.). – Вінниця, 2012. – С. 53-66.

38. Соломонова (Кароєва) Т.Р. Нелегальне книгопоширення на Поділлі другої половини XIX ст. // Хмельниччина в контексті історії України : матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., 21-22 сент. 2012 р. – Хмельницький, 2012. – С. 112-122.

39. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Книга у формуванні національної пам'яті недержавних націй другої половини XIX – початку XX ст. (на прикладі Подільської губернії) // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять : зб. наук. пр. / Укр. ін-т нац. пам'яті. – К., 2012. – Вип. 4. – С. 155-165.

40. Кароєва Т.Р. Бібліографічна культура подолян другої половини XIX – початку XX ст.: загальна характеристика // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2012. – Вип. 10. – С. 133-137.

41. Соломонова Т.Р. Книжкові склади у поширенні книг в Подільській губернії наприкінці XIX – початку XX ст. / Т.Р. Соломонова // Роль краєзнавства у соціально-економічному і культурному розвитку регіону : матеріали 3-ї міжнар. наук.-практ. конф., 10-12 жовт. 2012 р. – Вінниця, 2013. – С. 63-65.

42. Соломонова (Кароєва) Т.Р. Реклама книжкового світу у повсякденному житті подолян другої половини XIX – початку XX ст. // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Поділ., 2013. – Вип. 3. – С. 181-187. – (Бібліотекознавство. Книгознавство).

43. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Земський бібліотечний рух у Подільській губернії (1911-1916) / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2013. – Вип. 11. – С. 109-113.

44. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Державний контроль за книжковим простором підросійських українських теренів другої половини XIX – початку XX ст. / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Подільський книжник : альманах / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2013. – Вип. 5 (2012 р.). – С. 95-111.

45. Кароєва Т.Р. Наукові перспективи трансдисциплінарних досліджень (на прикладі вивчення книжкової культури) / Т.Р. Кароєва // Актуальні проблеми

соціально-гуманітарних наук : матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., 29-30 лист. 2013 р. – Дн., 2013. – Ч. 1. – С. 29-32.

46. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Що, де і як читали вінничани на початку ХХ ст.? / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Вінниччина: минуле та сьогодення : краєзн. дослідж. : матеріали 25-ї Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф, 11-12 жовт. 2013 р. – Вінниця, 2013. – С. 261-271.

47. Кароєва (Соломонова) Т.Р. Комерційний друк україномовної книги в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва (Соломонова) // Вісн. Ін-ту історії, етнології і права / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2014. – Вип. 12. – С. 57-61.

48. Кароєва Т.Р. Публічна бібліотека у соціоекономічному просторі подільського городянина початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 20 листоп. 2013 р. – К., 2014. – С. 68-72. – (ІІ краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька).

49. Кароєва Т.Р. З практики формування особистих бібліотек подолянами початку ХХ ст. / Т.Р. Кароєва // Подільський книжник : альманах / Вінниц. ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва. – Вінниця, 2015. – Вип. 6 (2013 р.). – С. 90-107.

АНОТАЦІЯ

Кароєва Т.Р. Розвиток книжкової культури як чинник модернізації суспільства в українських губерніях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України / Інститут історії України НАН України. – Київ, 2016.

У дисертаційному дослідженні доведено, що книжкова культура є одним із засобів пізнання механізму модернізації суспільства, й її вивчення уможливорює оцінку утягнутості населення у цей процес. З'ясовано, що державна політика, спрямована на поширення єдиного канону книжкової культури, сприяла формуванню спільного інформаційного простору суспільства, в умовах якого гомогенізується соціальна організація спільноти, нівелюються соціальні, етнічні та гендерні відмінності, формується нова уніфікована ідентичність. Водночас в роботі показано, що завдяки діяльності громадськості поширюються різні канони книжкової культури, що призводить до виникнення локальних інформаційних просторів, за рахунок яких йде подальше зростання індивідуалізму, ідеологічної та культурної диференціації, професіоналізації населення.

Охарактеризовано нормативно-правовий та соціокультурний контекст розвитку книжкової культури регіону: продемонстровано, як держава регламентувала книжковий простір, окреслено динаміку зростання потенційної читацької аудиторії, визначено рівень річного бюджету сім'ї з трьох осіб, який дозволяв за необхідності купувати книги, встановлено приблизний обсяг

потенційної клієнтури книгарень та платних бібліотек, тобто тих, хто здатний самостійно формувати та задовольняти свої книжкові інтереси. Розглянутий вплив книжкової культури на суспільство через рівень спеціальних знань її творців і станові, етноконфесійні, гендерні та вікові особливості її носіїв.

Ключові слова: модернізація, суспільство, книжкова культура, книжкова комунікація, читання, українські губернії.

АННОТАЦІЯ

Кароева Т.Р. Развитие книжной культуры как фактор модернизации общества в украинских губерниях второй половины XIX – начала XX вв. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины / Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2016.

В диссертационном исследовании доказано, что книжная культура выступает одним из способов познания механизма модернизации общества и ее изучение позволяет оценить вовлеченность населения в этот процесс. Выяснено, что государственная политика, направленная на распространение единого канона книжной культуры, способствовала формированию общего информационного пространства общества, в условиях которого гомогенизируется социальная организация общества, стираются социальные, этнические и гендерные различия, формируется новая унифицированная идентичность. В то же время в работе показано, что благодаря деятельности общественности распространяются различные каноны книжной культуры, что приводит к возникновению локальных информационных пространств, за счет которых идет дальнейший рост индивидуализма, идеологической и культурной дифференциации, профессионализации населения.

Охарактеризован нормативно-правовой и социокультурный контекст развития книжной культуры населения. Продемонстрировано, как государство регламентировало книжное пространство, очерчено динамику роста потенциальной читательской аудитории, определен уровень годового бюджета семьи из трех человек, который позволял при необходимости покупать книги, установлен примерный размер потенциальной клиентуры книжных магазинов и платных библиотек, то есть тех, кто способен самостоятельно формировать и удовлетворять свои книжные интересы. Рассмотрено влияние книжной культуры на общество через уровень специальных знаний ее создателей и сословные, этноконфессиональные, гендерные и возрастные особенности ее носителей.

Ключевые слова: модернизация, общество, книжная культура, книжная коммуникация, чтение, украинские губернии.

ANNOTATION

Karoyeva T. R. Development of Book Culture as a Factor of Society Modernization in Ukrainian Provinces within the Period from the Latter Half of the XIX till the Forepart of the XX Century. – Manuscript.

The thesis submitted for obtaining the Doctor of Historical Sciences academic degree in speciality 07.00.01 – History of Ukraine / Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2016.

It has been proved in the dissertational study that book culture is a mean of cognition of society modernization mechanism and it enables to perform assessment of population involvement in that process. It has been ascertained that state policy directed at expansion of unified canon of book culture contributed to formation of integrated informational space of society that in turn created conditions under which social structure of communities was being homogenized, social, ethnic and gender differences were being eroded and a new unified identity was being formed. The study also concluded that public activities caused expansion of various canons of book culture and that in turn resulted in origination of local informational domains promoting further growth of individualism, ideological and cultural differentiation as well as professionalization of population.

Normative and legal as well as sociocultural contexts of book culture development at the level of Russian Empire province within the period from the latter half of the XIX till the forepart of the XX century has been characterized in the study. Having realized significance of book culture promotion among the public at large the authorities endeavored to exercise supervision over that process. For that purpose a clear top-down structure has been created that supervised over all book-related events occurred in the country from the capital to villages and encompassed all aspects of the book-related activities of population including printing, distribution and use of books. Not only the space of book functioning itself was supervised but reading of various social strata of population was being regulated as well. At the same time it has been found that inadequate educational preparedness of executive officers especially those of the first-line as regarded assessment of phenomena occurred in the domain of book functioning, rapid progress of book-mediated communication etc. reduced that supervision in the early XX century to just a formal procedure that resulted in growth of illegal segment of book culture.

It has been ascertained that a family of three lived in the Russian Empire at the turn of XIX – XX centuries had to have disposable annual income of 400 - 500 roubles to be able to buy books as appropriate. Only 3.8 - 4.3% of Podillia province population had such an opportunity and besides about 4.5% of literate town dwellers were the readers of municipal public (paid) libraries. For that reason the concern about access to free of charge library service was very acute. Book-related infrastructure of the empire was inadequate. It was being developed mainly in towns and boroughs and was depended on initiatives of communities and private individuals to a great extent.

The increase in readership led to expansion of book culture but its level was still inadequate. Against the background of absolute confidence in the printed word that had been inculcated by religious books in the past, neophyte readers who had neither experience of critical thinking nor skills of intellectual labour and store of world outlook easily became targeted for manipulations in the process of political agitation.

It has been noted that establishing of informational and communicative connections accelerated formation of modern nations especially non-titular ones like Ukrainian, Polish and Jewish. There emerged ethnic readerships in which the established system of values was massively inculcated by reading through expansion of certain canon of knowledge and culture. It has been stressed that as a result of low literacy rate Ukrainians turned out to be the national group that was least of all provided with their own book-mediated communication that could contribute to dissemination of national self-consciousness and facilitate it though at the same time adoption of Russian and Polish nationalism by them was hampered to a certain extent by that circumstance.

The influence exerted by book culture on society through the level of special knowledge of its creators as well as through social estate, ethnic and confessional, gender and age-related peculiarities of its bearers has been examined. It has also been noted that gap in book culture standards of educated strata and lower classes is of tremendous significance for reasoning about lack of success in modernization of Ukrainian society within the period under examination if the cogitation is focused on cultural transformation only and political and economic problems are laid aside. Clerisy enjoyed free access to the world of books, they actually were creating book culture by themselves and imposed their own canon of it upon lower classes while the latter were not only unable to exert any influence on formation of the book culture but also never got adequate opportunity of getting access to it. As a result, the actual level of book culture turned out to be sufficient for the events happened on the Ukrainian land in 1917 - 1920 to acquire ethnic overtone but inadequate for Ukrainian national idea to triumph.

Keywords: modernization, society, book culture, book-mediated communication, reading, Ukrainian provinces.